

FATABUREN

Nordiska museets och Skansens årsbok

FATABUREN

NORDISKA MUSEETS OCH
SKANSENS ÅRSBOK

1960

Handtaget på en hyvel, som tillhört en norsk bygdekonsnär, träsnidaren och målaren Iver Gundersen Övstrud, född i Numedal år 1711 och död på samma ort år 1775. Se sid. 290.

Redaktion:

GÖSTA BERG · SAM OWEN JANSSON

MARSHALL LAGERQUIST

Redaktör: Marshall Lagerquist

Omslagsbilden återger C. F. von Bredas porträtt av greve Gustaf Trolle-Bonde, målat i London 1794—95.
Tillhör greve Fredrik Ulf Bonde, Teleborg.
Se Brita Stjernswärds uppsats Från Gustaf Bondes
"grand tour" i denna årsbok.

Tryckt hos Tryckeri Aktiebolaget Thule, Stockholm 1960
Djuptrycksplanscher från Nordisk Rotogravyr

FÅGELMAKAREN OCH HANS FÅGLAR

av Albert Eskeröd

År 1957 skänkte Carl Thyrstedt, "fågelmakare" i Sorunda, en av sina "påfåglar" till Nordiska museet, och den har nu sin egen monter i utställningen Folklig konst och slöjd.

Med sin sol eller solfjäder till stjärt och sin heligeandesduva till kropp är denna "påfågel" en egenartad skapelse. Men den är vacker och som så mycket inom den äkta folkkonsten en kombination av naiv skönhet och naiv orimlighet.

Dess tillkomsthistoria rymmer också en hel del av livets nyckfullhet, som gör den väl värd att berättas.

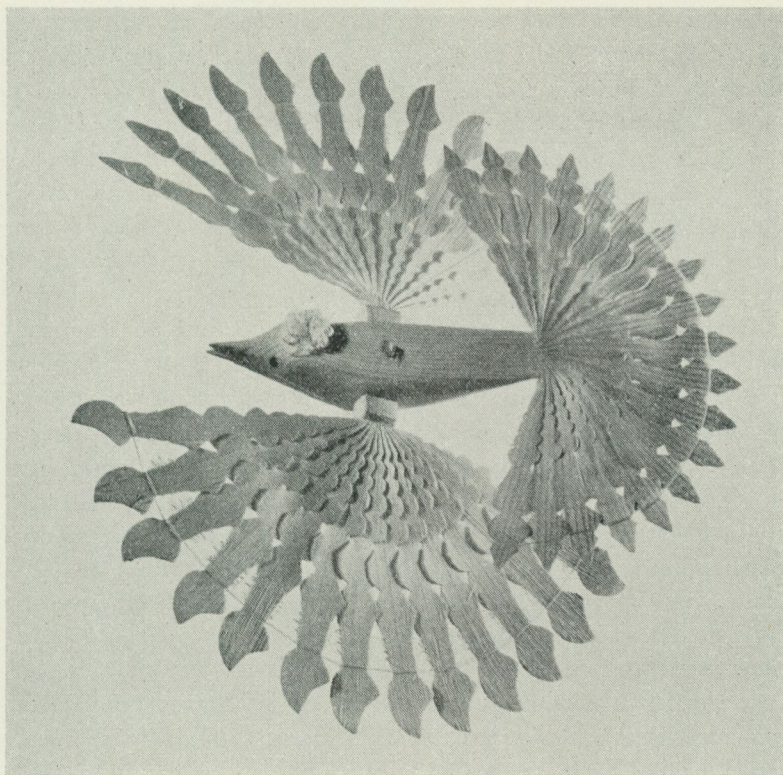
Påfågeln skapare Carl Thyrstedt är f. d. sjöman, f. d. statare, f. d. hamnarbetare, f. d. litet av varje och på många platser. De sista åren har han suttit i sin lilla kammare på ålderdomshemmet i Sorunda och täljt sina fåglar, medan åren runnit mot de åttio. Det var väl inte den bästa arbetsmiljön för en konsthantverkare, men Calle Thyrstedt klagade sällan. Han hade lärt sig resignera, han levde rätt mycket i sina minnen och han visste, att den miljö han hade på hemmet var den bästa han kunde få.

Vid ett besök i Sorunda på sommaren 1957 togs en serie bilder av Thyrstedts arbete med sina fåglar på den lilla kammare, där han bodde och där de levande fåglarna var hans vänner och gäster vid fönstrets fågelbord. Strax före julen 1958 var Thyrstedt gäst på Skansen, och hans tillverkning av solfjädrar och påfåglar filmades i färg. På senvintern 1959 kom budet att "fågelmakaren" gått bort.

Calle Thyrstedt var född den 10 oktober år 1879 i Svinhult i Östergötland. Hans far var en av de första, som drog omkring

på landsbygden med en lokomobil och en av de först konstruerade ramsågarna och sågade bräder och plank åt bönderna. Det var många gånger ett hårt liv för honom själv men mest för den växande familjen, som ju egentligen inte hade något fast hem. När han därför hamnade i Eskilstuna år 1885 och senare fick fast arbete som sågare vid Eskilstuna Träförädlingsfabriks AB blev det lugnare för familjen. Man bodde trångt i ett rum och kök. Barnen blev allt fler, och bostaden blev inte större, då barnantalet hade ökat till 10. Men man hade ett hem — något som gav fäste och en viss trygghet. Fadern kom hem med furuklabbar från sågen till ved, och bland dem fanns det fina bitar, som dugde att tälja i. Calle lärde sig använda kniven redan som liten pojke. Verkstaden var en liten oeldad vedbod. Det blev ofta intressantare att tälja och snida än att gå i skolan, och en gammal ihålig ek i en backe på vägen till skolan fick bli en hemlig verkstad de dagar det lyckades att vara sjuk i skolan och att vara i skolan hemma. Det var en trång verkstad men relativt trygg, tills en skolkamrat en dag på väg från skolan råkade titta in i den ihåliga eken och sladdrade. Då blev det stryk, både i skolan och hemma, och sen blev det tvunget att vara litet mer försiktig.

Den allt större skickligheten i knivens användning gjorde att en dröm att göra något riktigt fint tog form i pojkens fantasi. Han ville göra en solfjäder lika fin som de japanska solfjädrar han hade sett i juden Mendel Franks affär på Kungsgatan. Han var då elva år gammal. Det misslyckades helt till en början, närmast därför att han ville göra solfjädern utfällbar och försökte göra varje fjäderlamell eller stråle för sig. Han misslyckades med hopfästningen. Först sedan Calle kommit på idén att avstå från den hopfällbara solfjädern och låta de olika spånen sitta kvar på sin stam, gick det bättre. Thyrstedt har säkerligen inte själv kommit på denna lösning. Tekniken att spjälka ut tunna spån från en träbit och sedan genom att blöta vid spånens fäste, vrida dem ut från den hela skaftdelen till en solfjädersform är känd både inom och utom Sverige. Bl. a. användes sådana solfjädrar till "glödviftor" vid den öppna härden. Sedan Thyrstedt väl kommit på denna teknik, började solfjäderstillverkningen i stor skala. Fadern tyckte, att det gick åt mycket virke, men moderns välsignelse höll

"Fågelmakaren" Carl Thyrstedts duva med stjärt och vingar av kluvna, millimetertunna furuspån.

den kritiken på avstånd, ty hon fick alla de pengar, som lille Calle tjänade på sina solfjädrar. De behövdes mer än väl till hemmet.

Tillverkningen av solfjädrar tog verklig fart, då smedshustrurna i den långa Rademachergatans låga trähus började bli kunder. Till en början kunde Calle inte begripa detta. Han gjorde olika storlekar av solfjädrar till 15, 25, 35 och 50 öre styck, och det blev snart regel, att smedshustrurna kom på fredagskvällen var fjortonde dag, då smederna hade fått avlöning. Det glittrade av okynne i Calle Thyrstedts ögon, som alltjämt vid nära 80 år var en pojkes ögon, då han berättade om sina solfjädersaffärer. "Ä lille Calle hemma? Jag skulle så gärna vilja köpa en

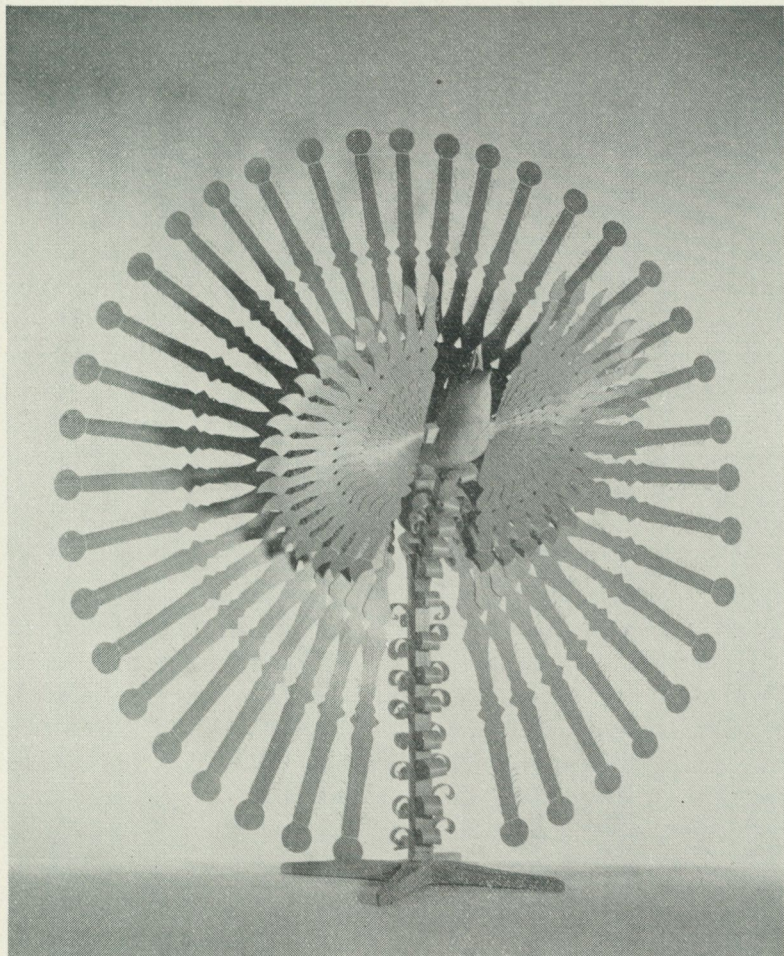
solfjäder. Se, vi tycker så mycket om Calles solfjädrar”, himlade de sig. ”Men då hade jag reda på hur det var”, säger Calle och skrattar, så att han nästan kiknar. ”Se det var så, att så snart smekäringarna satte upp en av mina solfjädrar på väggen, så rusade så många vägglöss som kunde rymmas mellan spånen in och gömde sig bland solfjäderns furudoftande strålar. Och när smedhustrun efter fjorton dar hade råd att köpa en ny solfjäder, var den gamla så full, att det var bara till att kasta den i ugnen med hela innehållet.”

Detta är således den enkla berättelsen om hur en fåfängans solfjäder blev en nyttans vägglusbräda, och ett gott exempel på vad man kallar ”utile dulci” — förening av nytta och nöje.

Kommersen med solfjädrar blev god. Skenet av intresse för skönheten i Calles produkter uppehölls hjälpligt för kommersens skull, och Calle måste anställa två av sina syskon för att tillfredsställa en allt större efterfrågan. Det gick så långt, att stadens färghandlare sökte upp Calle Thyrstedt och sa: ”Hör du jäkla Calle, jag tror jag skulle vilja ge dej tusen kronor, om du ville sluta med dina förbannade solfjädrar. Jag får ju inte sålt en enda burk insektspulver.” Men Calle var obeveklig för sådant tal och fortsatte länge med tillverkningen av de vackra och hygieniska solfjädrarna. De blev också den aska, varur Carl Thyrstedts egen Fågel Fenix, hans ”påfågel”, så småningom skulle uppstå. Men det blev åtskilliga år senare.

Att en yngling med ett så utpräglat gamänglynnne som Calle Thyrstedt skulle hamna på sjön någon tid var bara helt naturligt. År 1897 tog han hyra i Oxelösund på Percy Thams kol- och malmbåt Start. Han reste på åtskilliga av världens hav under åren, och som enkel matros var hans roll väl inte alltid så trevlig. Men med spjuverns rätt lyckades han göra sig till den överlägset underlägsne i de flesta besvärliga situationer.

År 1902 befann sig Calle Thyrstedt i Oslo. Han var i reell mening diversearbetare och ibland helt utan arbete. Det var under en sådan period som han kom på sin ”påfågel”, sedan han en tid sysslat med att tälja solfjädrar, som såldes av en kompis. Han hade sett en spänduva i ett slöjdfönster i Oslo. Det var enligt Thyrstedt rätt vanligt med sådana duvor både i Norge och Sverige då.

För att tillverka denna "påfågel" använde Carl Thyrstedt blott bågsåg och kniv. Träslaget är rätvuxen fur.

Så blev det en kombination av den tidigare så ofta tillverkade solfjädern med den hygieniska användningen i Eskilstuna och spånduvan. Själva tekniken var ju densamma. Kombinationen av de två tingen med dess ganska säregna resultat är Carl Thyrstedts egen. Själv påstod han, att det var hans norska värdinnas kanarie-

fågel som inspirerade honom till hans egen spånfågel med en solfjäder till stjärt. Beteckningen "påfågel" tycks sålunda ha kommit till i efterhand, troligen som ett lämpligt försäljningsnamn.

Från och till skar sedan Carl Thyrstedt sina fåglar, väl mest under tider, då annan lönande sysselsättning inte funnits, och han har också bland sina bekanta kommit att kallas "fågelmakaren".

Denna "påfågel" är troligen helt unik och som sådan inte folkkonst i vedertagen mening. Den har heller inga förebilder i stilkonsten, som ju ofta är fallet med folkkonstens produkter. Men den har sedan år 1902 tillverkats i ett stort antal likadana exemplar, bara varierande i storlek, och är från den synpunkten ett typiskt folkkonstalster.

År 1912 i samband med olympiaden i Stockholm satt Calle Thyrstedt utanför Skansen och skar sina fåglar, och en intresserad svenskamerikan försökte få honom med över till Amerika för att göra stora pengar på fåglarna. Men det blev nu inte så.

Sedan "påfågeln" tillkomsthistoria utretts, kan det ha sitt intresse att något dröja vid själva tillverkningssättet. Redskapen är de enklast tänkbara, men materialet måste vara prima, rättvuxen fur. Thyrstedt valde alltid själv noga bland brädgårdarnas finaste ohyvlade bräder av 1 tums fur. Sedan han fått sin bostad i Sorunda, blev det vanligen Igelsta brädgård i Östertälje som fick äran att vara hans leverantör. Det ingår i den äkta konstnärens principer att vara kräsen på sitt material, och Thyrstedt var mycket noggrann vid val av de bästa, absolut rättkluvna bräderna.

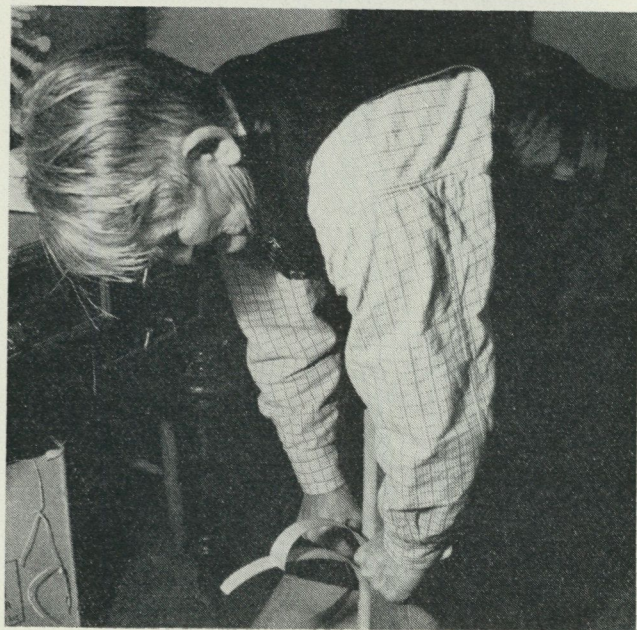
De verktyg Thyrstedt behövde var inte många, men de skulle vara bra — en bågsåg, några knivar, ett bryne, en läderstropp för strigling, det var allt. Knivarna var det noga med. Det dög inte med några andra än Hellbergs i Eskilstuna, och det var verkligen heller inte vem som helst som hade förtroendet att slipa dem.

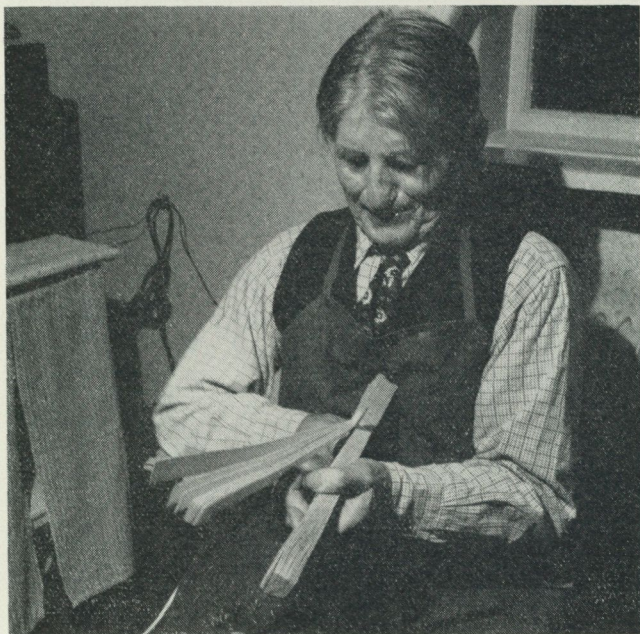
En "påfågels" skapelsehistoria är följande. Brädbitarna kapas vid brädgården till 50 cm längd eller något mindre. En sådan brädbit kan ge material till åtskilliga solfjädrar, duvor eller påfåglar. Vare sig det gäller att göra en påfågel, en duva eller en solfjäder, är det de solfjäderlikt utvikta spånen som är det viktigaste. För duvan tillkommer så själva kroppen och för påfågeln dessutom spiran, som den sitter på, och en kryssfot.

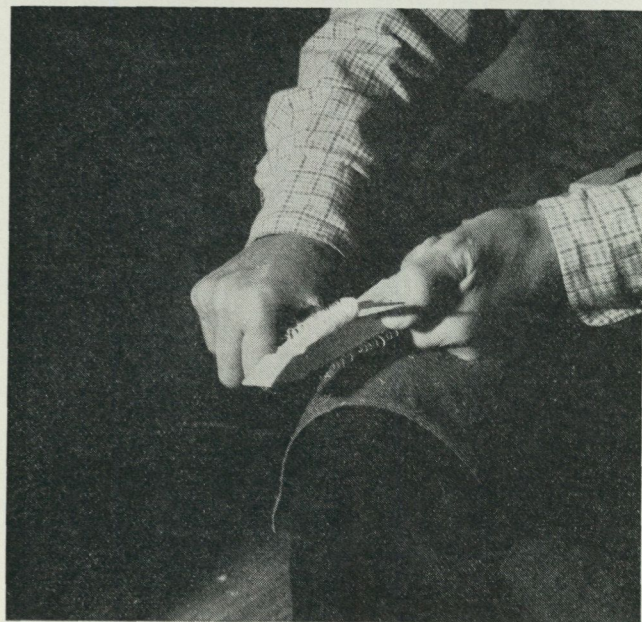
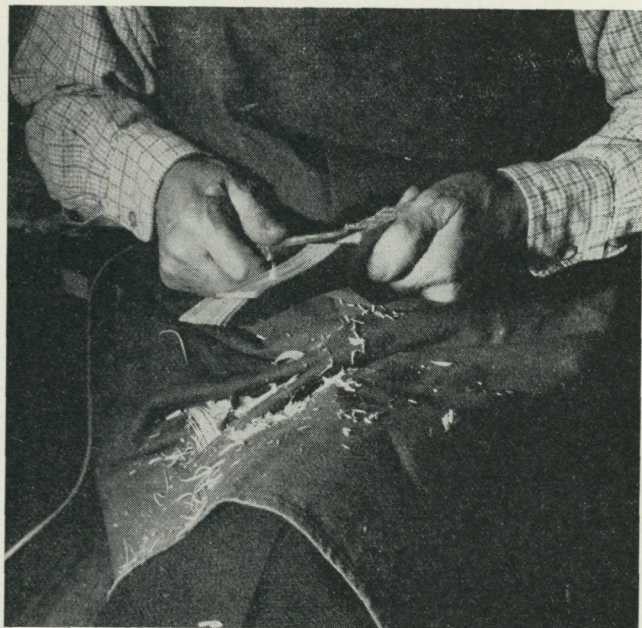
Först lägges en brädbit på golvet i kammaren, som är belagt med korkmatta. Sedan snidaren valt ut en rätfäkt furubit, håller han den fast med fötterna och knäna mot brädan på golvet, och kniven, förd av båda händerna, skär och fläker ut millimeter-tunna spån, det ena intill det andra, ner till en viss baslinje. Man kan inte skära spånen i botten genast, utan varje spån blir en aning grundare än föregående. Om man inte gjorde så, skulle man riskera att bryta spånen mot varandra. Nerskärningen till samma nivå måste ske ytterst försiktigt från motsatta sidan, sedan tillräckligt antal spån skurits och sedan dessa jämte tillräckligt stort basstycke sågats loss från brädbiten. Med ett litet hack i kanten markeras klyvningens djup. Sedan vidtar den noggranna rensningen av de kluvna spånen. Om något skulle ha blivit för tunt på något ställe, skäres det bort. Om något blivit för tjockt, jämnas det med kniven. För en "sol" eller en påfågelsstjärt räknas med 28—30 spån. Vingarna till en duva eller påfågel bör ha 12—18 spån, och ungefär lika många spån bör det finnas i duvans stjärt, således då duvan inte utgör en del av påfågeln.

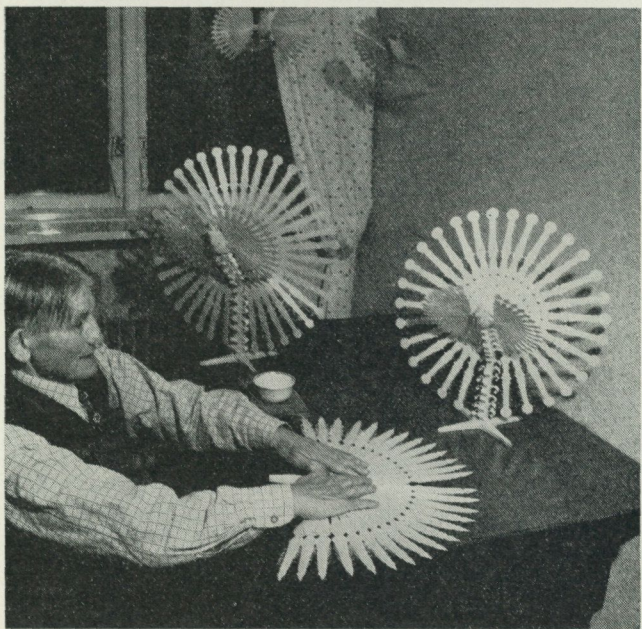
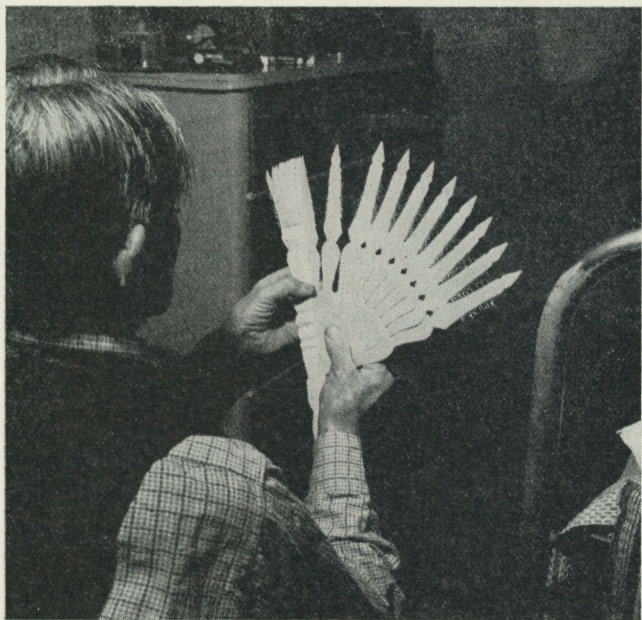
När biten med ett helt basstycke och ett antal utkluvna och putsade spån vilar i snidarens hand, vidtar den noggranna utskärningen av "fjädrarnas" profil. Man skall lägga märke till att detta göres för alla spånen eller fjädrarna samtidigt. Det behöves ingen mall för fjädrarnas gracila former. Formen har blivit tradition med små avvikningar, och ögat följer vaksamt knivens arbete hela tiden. Solfjädrarna och duvans stjärtpennor skäres i stort sett lika med spetsade toppar, men den stora runda solen eller påfågels stjärt skall ha runda knoppar, och i duvans vingar får pennornas yttersta spets en elegant, snedskuren spets, som accentuerar en rörelse framåt. När fjädrarna enbart med knivens hjälp fått sina konturer skurna, vandrar kniven på nytt över fjädrarnas tätt sammanpressade kanter i försiktiga små snitt, som rullar upp gracila strålar på vissa delar av fjädrarnas kant. Denna sista utsmyckning är kanske särskilt den detalj, som gör en sådan solfjäder eller vinge till ett litet konstverk, då spånen böjts ut, vridits ett halvt varv och kopplats i varandra. Särskilt vacker är en sådan solfjäder, om den ses i motljus.

Innan de enskilda spånen, ett för ett, vrides ut och kopplas

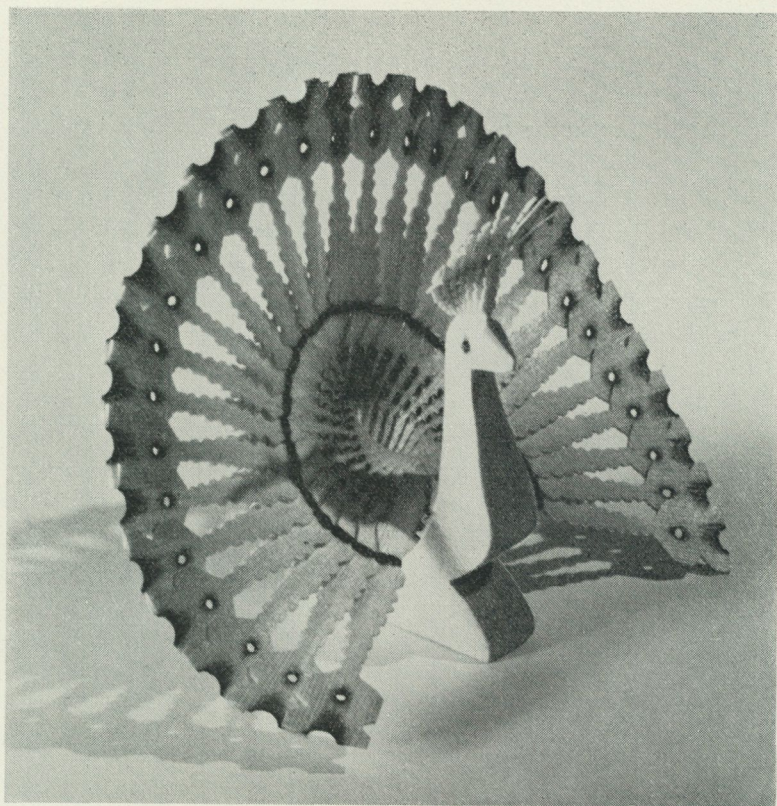

samman, måste basen fuktas med vatten för att motverka brott. Även detta arbetsmoment kräver stor skicklighet, men snidaren får de enskilda fjädrarna att glida ut från basen till en sammanhållen solfjäder, nästan lika exakt som då en rutinerad kortspelare vecklar ut sina kort. Först vrides hälften åt ena hållet, sedan den andra hälften åt motsatt håll, och sedan kopplas de båda mittfjädrarna samman, i det att hela solfjädern lägges plant på ett bord, med en hand på vardera hälften. Ett välgjort arbete i detta enkla material och med dessa enkla verktyg är en hymn till sprödhet, elegans och symmetri.

Att skära ut kroppen till en duva är betydligt lättare. Även här följer Thyrstedt traditionella former utan större avvikelser, och det går inte för sig att t. ex. hitta på en ny form för tofsen, men själv har nog Carl Thyrstedt hittat på att briljera med att skära ut en liten tunga i den öppna näbben, som väl skall ge uttryck för fågelns jublande sång, även om det nu är så, att varken duvor eller påfåglar sjunger. Det får ju emellertid räknas till den konstnärliga friheten att omtolka verkligheten. Dessa spånfåglar liknar nog också i själva verket mera sånglärkor på dallrande vingar än duvor, trots att den helige andes duva är deras förebild. De duvor eller takfåglar jag hittills sett har alla en sluten näbb. Så den öppna näbben och den lilla tungan får nog ses som ett utslag av Carl Thyrstedts sinne för det poetiska i tillvaron.

Av det myckna som Carl Thyrstedt sysslade med under sitt liv var träsnidet och särskilt spånfåglarna det som intresserade honom mest, och beteckningen "fågelmakare" var för honom en hederstitel. Han har även snidat och målat rent naturalistiska fåglar, och hos en familj i Sorunda finner man en liten grupp i naturlig storlek, som visar en taltrast som matar sina två ungar. Carl Thyrstedt berättade, att han hade Bruno Liljefors bilder att se efter, då han snidade och målade sådana här ting. Men i spånarbetena, solfjädrarna, duvorna och påfåglarna, hade han kommit längst både i teknik och form. Känslan för materialet, det omutliga kravet på bästa möjliga knivar, de åldriga händernas märkliga säkerhet och ögonens skärpa utan behov av glasögon hade gjort honom till mästare. Han hade ingen verkstad mer än sin lilla kammare. Han hade ett litet fågelbord utanför fönstret

Tjeckoslovakisk påfågel, komponerad av Václav Kautman med utgångspunkt från den vanliga spänduvan.

för sina levande fågelvänner, han sörjde år 1957 länge en ekorre, som var hans gäst, men som någon slog ihjäl. Och han visste mer om naturens under än de flesta. Då han fått en påfågel färdig, ställde han den en bit ifrån sig, kisade på den med ett nöjt leende. Han var då en lycklig människa. Och då han berättat något av sina många äventyr med sjöfolk, tullare, poliser och hamnarbetare eller om sina mer eller mindre förbjudna eskapader bortom Sorundas horisont satt han länge alldeles stilla i ett kiknande skratt.

I det föregående har berättats, hur Calle Tyrstedt år 1902 i Oslo kom på idén att göra en påfågel, som då blev en ganska

säregen kombination av den helige andes duva och solfjädern från Eskilstuna. Jag har också framhållit, att denna påfågel blev en helt unik företeelse. Troligen kommer den inte att bli föremål för någon tillverkning efter sin uppfinnares död. En mera naturalistiskt bunden människa än Calle Tyrstedt skulle nog också kommit till ett annat resultat inför funderingar att vidareutveckla spånduvan och solfjädern än att, som Tyrstedt, helt enkelt sätta solfjädern som en fond till duvan och sedan hitta på namnet "påfågel" för denna kombination. Man kan ju inför denna påfågel knappast låta bli att ställa frågan: skulle man inte kunna komponera just en påfågel, som mera liknar en verklig påfågel, utan att ge avkall på solfjädersstrålarnas spröda skönhet? Jag erkänner gärna, att jag gjort skisser till en sådan mera naturalistisk påfågel, ja till och med skisser till en spelande tjäder, där spånsolfjädern skulle kunna komma till användning i påfågels pannprydnad och uppspända stjärt och i tjädersn släpande vingar och stjärt. Tyrstedts ganska oväntade bortgång gjorde, att jag aldrig hann framlägga skisserna för hans prövning.

Spånfågeln, den helige andes duva, är välkänd på Europas kontinent. Den hör ju till kristenhetens centrala symbolik och en utredning av den helige ande, avbildad som en duva, skulle bli en diger avhandling. Man har också anledning tro, att spånduvan finnes i alla eller de flesta kristna länder.

Då materialet till den utställning av tjeckoslovakisk folkkonst, som i februari 1960 skulle öppnas i Nordiska museet, anlände till museet, visade det sig också, att spånduvan är ett vanligt inslag i denna folkkonst, även om konstruktionen är något annorlunda och utsmyckningen rikare. Men inte nog härmed. Med utgångspunkt från duvan har man, sedan konstnärer börjat samverka med slöjdare, konstruerat både en påfågel och en spelande tjäder, till vilka mina egna skisser mycket väl skulle kunnat gälla som det första utkastet. Detta visar ju onekligen, att det inte är så underligt, om liknande idéer förekommer på helt olika håll med utgångspunkt från likartade förutsättningar.